

Panoramaflat 1960 - 1962
Laan van Meerdervoort Den Haag

Architect Piet Zanstra B.N.A.

Mic Barendsz, Stef Katwijk en Lucas van Zuijlen

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	3
Verantwoording	4
Stedenbouwkundige context	6
Bouwtechnische achtergrond en Projectbeschrijving Panoramaflat	11
Levensbeschrijving Piet Zanstra	18
Architectonische invloeden	21
Bewoners aan het woord	25
Docomomo en de Panoramaflat	26
Oeuvre Piet Zanstra en eventuele Partners	28
Auteurs en dankwoord	30
Geraadpleegde Literatuur	30
Herkomst beeldmateriaal	31
Eindnoten	31

1 Panoramaflat gezien vanaf de brug over het verversingskanaal op de Laan van Meerdervoort, juni 1963.

Voorwoord

Te verzorgen door Anita Blom, Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ).

Inleiding

In een onderzoek van de Amsterdamse architectuurhistoricus Jeroen Schilt naar de wederopbouw wijken in Den Haag kwam hij niet om de naam van de architect Piet Zanstra heen. Steeds weer kwam hij Zanstra's enorme naoorlogse woongebouwen tegen en zo is hij zijn sobere stijl van ontwerpen gaan herkennen. De woongebouwen met vooral duurdere woningen uit de jaren vijftig en zestig zijn strak en licht monumentaal ontworpen. Steeds terugkerend is het gebruik van subtiele ornamenten als tegeltafels boven de entrees, glazen bouwstenen, lichte verblendsteen, rechthoekige luifels en over de volle hoogte, in twee kleuren betegelde trappenhuisen. Voorbeelden van deze stijlelementen in Piet Zanstra's Haagse woongebouwen zijn onder andere te vinden in de Parkflats Duttendel, Zanstra's werk aan de Escamplaan in Leyenburg, de Sportlaan en de met de Dr. H.P. Berlageprijs bekroonde woningen aan de Segbroeklaan.

2 Parkflats Duttendel aan de Van Alkemadelaan in Den Haag, opgeleverd in 1960.

Een van de door Piet Zanstra in Den Haag ontworpen woongebouwen is de Panoramaflat aan de Laan van Meerdervoort en de hoek Conradkade. Met 1962 als jaar van voltooiing is de Panoramaflat gebouwd in de periode van de wederopbouw (1945-1965¹). Een periode waarin er enorm veel is gebouwd in Den Haag. Dit tot leniging van de heersende woningnood vanwege de verwoestingen door de Tweede Wereldoorlog en de geboortegolf van de jaren vijftig. De architectuur van de woningbouwprojecten in Den Haag tijdens de wederopbouw is zelden puur functioneel. Er wordt veel gewerkt met ornamenten en decoraties. Opdrachten gaan naar landelijk bekende architecten als J. Wils, J.J.P Oud en dus ook Piet Zanstra.

De Panoramaflat echter is hier een uitzondering op en behoort tot de beste voorbeelden van de functionalistische architectuur van de wederopbouwperiode in Nederland en moet om die reden zonder meer tot het Nederlandse naoorlogse moderne erfgoed worden gerekend. Met zijn witte gevel en strookramen is de Panoramaflat van alle woongebouwen die Zanstra in Den Haag heeft gerealiseerd in ieder geval het meest modernistische of functionalistische gebouw.

De Panoramaflat ligt in het eind 19^e eeuwse Haagse Regentessekwartier en vormt met zijn moderne uitstraling een scherp, maar fraai contrast met de lagere traditionele neorenaissance bebouwing in de omgeving. Na met name na de oorlog een meer esthetische architectuur te hebben gebezigd, zijn in de Panoramaflat de verworvenheden en invloeden die Zanstra in zijn beginjaren als architect opdeed vanuit het Nieuwe Bouwen en het modernisme van Le Corbusier duidelijk aanwezig. De Panoramaflat verenigt ronduit het beste van het modernisme en de wederopbouw. En misschien is Zanstra, als persoon, zelf wel de belangrijkste schakel tussen de vooroorlogse moderneren, de wederopbouw in Nederland en de hedendaagse hoogbouw. Met name deze laatste twee aspecten maken het de moeite waard een boek aan de Panoramaflat te wijden waarin deze aspecten samen lijken te komen.

Naast een logische projectbeschrijving van de Panoramaflat en haar technische achtergrond gaat dit boek verder in op de stedenbouwkundige context. Waarom is de Panoramaflat, zeker begin jaren zestig, de enige toren in de wijde omgeving? Was er een speciale reden om op de hoek van de Laan van Meerdervoort en de Conradkade een stedenbouwkundig accent te plaatsen? Bekende stedenbouwkundige redenen kunnen zijn het argument van zichtassen of oriëntatiepunt: de Panoramaflat ligt in het verlengde van het verversingskanaal vanaf Scheveningen en staat op een punt waar de Laan van Meerdervoort een knik maakt. Het kan ook zijn dat de flat een "triggerpoint" moest vormen voor commerciële bedrijvigheid (winkels). Of is de Panoramaflat toch slechts een anomalie (onregelmatigheid) in het Haagse stedelijk weefsel?

Vervolgens gaat dit boek in op sociaal-maatschappelijke context. De Panoramaflat moet met zijn 14 lagen in 1962 wel een van de hoogste gebouwen in Den Haag zijn geweest. Dat gaat meestal niet zonder slag of stoot. Had iemand met gezag, connecties en geld er belang bij om op die plek appartementen met uitzicht te bouwen? Waren het in 1962 dure appartementen? Brachten ze hun geld op? Ondervond de Panoramaflat in het bouwschema weerstand? Dit hoofdstuk geeft antwoord op deze vragen.

Vanzelfsprekend is een korte biografie van de architect Piet Zanstra opgenomen. Zanstra is helaas recentelijk op 97 jarige leeftijd overleden. In dit hoofdstuk wordt ook ingegaan op de belangrijkste architectonische invloeden die Zanstra heeft ondergaan.

Als laatste komen de bewoners aan het woord. Hoe wordt het wonen, op soms eenzame hoogte, in de Panoramaflat ervaren?

Verantwoording

Met dit boek wordt beoogd zo compleet als nu mogelijk is de architectonische en stedenbouwkundige achtergronden van de Panoramaflat aan de Laan van Meerdervoort 218-220S in Den Haag van de architect Piet Zanstra uit 1960-1962 in kaart te brengen. Directe aanleiding voor het samenstellen van dit boek zijn een viertal redenen.

Ten eerste is er vanuit de architectuurgeschiedenis van de 20ste eeuw nauwelijks nog aandacht geweest voor het werk van Piet Zanstra. Mariëtte van Stralen heeft in haar boek over de Atelierwoningen aan de Zomerdijkstraat in Amsterdam de Atelierwoningen centraal gesteld en Zanstra tot eind jaren dertig nader belicht. Dit boek gaat om die reden slechts in hoofdlijnen in op deze periode. Voor een verdergaande beschrijving wordt verwezen naar het boek van Mariëtte van Stralen². Dit boek stelt de Panoramaflat centraal en gaat in een biografische schets bovendien kort in op Zanstra's naoorlogse periode. Samen met het boek van Mariëtte van

Stralen moet dit boek moet er aan bijdragen dat het werk van Piet Zanstra uiteindelijk de waardering krijgt die het verdient.

Ten tweede is het de stichting Docomomo eraan gelegen dat het erfgoed van de Wederopbouw op zorgvuldige wijze gedocumenteerd is. Het erfgoed van de Wederopbouw heeft, in tegenstelling tot de nalatenschap uit vroegere perioden, nog relatief weinig belangstelling. Op dit moment is de restauratie en conservatieproblematiek van deze architectuur zeer actueel. Door de leeftijd van de gebouwen moeten er belangrijke beslissingen worden genomen inzake onderhoud, restauratie en conservatie. In de zogenaamde Eindhoven Statement van Docomomo is als na te streven doel opgenomen het werk van de Wederopbouw en Moderne Beweging in kaart te brengen en het stimuleren van documenteren van alle beschikbare informatie, inclusief een compleet register, bouwtekeningen, fotomateriaal, archieven en andere documenten³. Dit boek levert een bijdrage aan dit doel.

Ook de conservatie van de Panoramaflat is problematisch. Stijlelementen van de Panoramaflat zijn na meer dan 40 jaar in een slechte en dus zorgelijke staat van onderhoud. Hierbij moet met name gedacht worden aan de stalen kozijnen. Deze en andere stijlelementen zijn echter sterk beeldbepalend voor het architectonische uiterlijk en waarde van de flat. Provisorisch wordt nu naar eigen inzicht onderhoud gepleegd, treedt er vermindering op, wat de eenheid en uitstraling van het gebouw niet ten goede komt. Derde reden voor totstandkoming van dit boek is dan ook eigenaren van de Panoramaflat te doen inzien en onderkennen dat in geval van collectief grootschalig en individueel onderhoud men oog heeft voor de architectonische waarde en kenmerken, zoals in dit boek beschreven, en het behoud of het zoveel mogelijk herstellen daarvan. Met name daar waar het gaat om het buitenaanzicht c.q. exterieur en de gemeenschappelijke ruimten van de Panoramaflat.

Binnen het Haagse monumentenbeleid is inmiddels aandacht en een groeiende waardering voor de architectuur en stedenbouw uit de jaren van de wederopbouw. Vierde reden voor het samenstellen van dit boek is dat de Panoramaflat met behulp van dit boek, door de afdeling Monumentenzorg van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling van de gemeente Den Haag, wordt aangemerkt als vallend onder de categorie "pand met waarde als monument", namelijk als Beschermd Gemeentelijk Monument of als Beeldbepalend Pand. Deze status heeft de Panoramaflat op dit moment nog niet. Volgens de Monumentenverordening Den Haag verstaat men onder Beschermd Gemeentelijke Monumenten: "zaken en terreinen welke van algemeen belang zijn voor de gemeente Den Haag wegens hun schoonheid, architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarde, en hun betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde". Beeldbepalende Panden zijn die panden die niet als monument zijn beschermd, maar die een kenmerkend onderdeel vormen van het stadsgezicht of van een als waardevol aangemerkt gebied. De schrijvers van dit boek zijn van mening dat de Panoramaflat aan al deze voorwaarden voldoet. Indien de Panoramaflat de status van "pand met waarde als monument" krijgt kan vervolgens aanspraak worden gemaakt op geldelijke steun om noodzakelijk grootschalig onderhoud mede mogelijk te maken. Daartoe moet de Panoramaflat wel door de Gemeenteraad worden aangeduid als gelegen in een voor subsidiëring aangewezen gebied. De Panoramaflat ligt overigens wel in het Haagse Regentessekwartier en Zeeheldenkwartier dat op 14 januari 2002 is aangewezen als Gemeentelijk Beschermd Stadsgezicht.

Stedenbouwkundige context

“Hoewel men in het algemeen voorzichtig moet zijn met het maken van hoge gebouwen in reeds lang geconsolideerde stadsdelen, blijkt uit dit voorbeeld, waar op de plaats van een vijftig jaar oud hoekhuis een torenhuis van veertien lagen is verrezen, dat een 19^e eeuwse stadsbeeld, wanneer de stedenbouwkundige ruimte van voldoende afmetingen is, een nieuwe impuls kan ontvangen door een nieuw bouwwerk van grote hoogte”⁴.

- Architect Piet Zanstra in het Bouwkundig Weekblad 1961 over de Panoramaflat.

3 De Panoramaflat staat aan de kruising Laan van Meerdervoort en Conradkade, februari 1972.

De Panoramaflat staat in de zuidoosthoek van de kruising Laan van Meerdervoort en Conradkade. Dit was rond 1900 de uiterste noordwesthoek van de 'bebouwde kom' van Den Haag. De Conradkade is de oostelijke kade van het Afvoerkanaal (of Verversingskanaal) dat in de Noordzee uitmondt bij de haven van Scheveningen. In 1889 werd het Afvoerkanaal in gebruik genomen, met als voornaamste functie het afvoeren van het water van de sterk vervuilde stadsgrachten. Het jaar daarop werd de kade van dit kanaal door de bebouwing bereikt, waarmee het laatste gedeelte van het Zeeheldenkwartier, tussen Koningin Emmakade en Conradkade werd voltooid⁵. Ondanks incidentele nieuwbouw bepaalt de stijl (Neo-Hollandse Renaissance) van de laat-negentiende eeuwse bebouwing nog steeds het beeld van het Zeeheldenkwartier.

4 Het negentiende-eeuws stadsbeeld en de Modernistische Panoramaflat, september 2002.

Het Zeeheldenkwartier heeft, net als het grootste gedeelte van het historische centrum van Den Haag een rechthoekig stratenpatroon. Deze structuur stamt al uit de vroegste geschiedenis van de stad. Het ontstaan ervan moet worden gezocht in de aanwezigheid van drie evenwijdige strandwallen achter de huidige zeeduinen⁶.

De Laan van Meerdervoort is een winkelstraat die over de strandwal loopt die het dichtst bij de duinen ligt. De strandwal vormt een grens tussen het veengebied waar een deel van de oude stad gebouwd is (tussen twee strandwallen in) en het jonge duingebied. De grens tussen zand en veen gaf aanleiding tot de nog altijd in Den Haag bestaande, al of niet terechte, mening dat je beter ten noorden dan ten zuiden ('de verkeerde kant van de Laan van Meerdervoort') van deze scheidslijn kunt wonen. Dit oordeel is gestoeld op het idee dat wonen op het droge zand gezonder is dan op het natte veen. Bij de aanleg van de wijk Duinoord, ten noorden van de Panoramaflat, werd hiermee in de jaren '90 van de negentiende eeuw reclame gemaakt.

Direct aan de overkant van de Laan van Meerdervoort staan enkele recentere bouwblokken. Hier lag tot in de jaren zestig een emplacement van de Haagse Tram Maatschappij. Het is van oudsher de plek waar de tramlijnen van de beide Haagse stations (Hollands Spoor en Staats Spoor, tegenwoordig Centraal Station) naar Scheveningen samenkwamen^{7,8}.

De Laan van Meerdervoort, met in het verlengde de Javastraat en de Wassenaarseweg, speelde een belangrijke rol in de uitbreidingsplannen van H.P. Berlage (1908) en van W.M. Dudok (1949). De Laan van Meerdervoort is in het plan Dudok één van de zogeheten 'locale ontsluitingswegen' en verbindt Kijkduin en Loosduinen met de binnenstad.

Structuurplan W.M. Dudok

5 Het Structuurplan van W.M. Dudok met aangegeven de hoek Conradkade en Laan van Meerdervoort.

Hoogbouw

De stedenbouwkundige diensten waren in de jaren vijftig bezorgd dat Den Haag door de voorspelde bevolkingsaanwas op een soort Los Angeles zou gaan lijken: een platte koek met lage bebouwing waar bijna 1 miljoen mensen zouden wonen. Deze beeldspraak werd door Van der Hoff, hoofdplanoloog, in het Ontwerpstructuurplan 'Den Haag snel groeiende stad' in 1957 gebruikt. In de toelichting noemde hij Den Haag 'deze platte koek die ieder grootsteeds karakter ontbeert'. Hoogbouw zag hij als remedie^{9,10}.

In het Structuurplan werden twee ringwegen gepland (vanwege de Haagse morfologie eigenlijk twee vierkanten) om het stadscentrum heen (dat tot 'city' zou moeten uitgroeien). Deze ringwegen hadden autoverkeer en hoge bebouwing erlangs. Van die plannen zijn uiteindelijk alleen het Prins Bernardviaduct en de Utrechtse Baan gerealiseerd in de oosthoek (van de buitenste ring). De westhoek, Laan van Meerdervoort en Waldeck Pyrmontkade had er hetzelfde uit moeten zien. Net niet raak dus om die merkwaardige hoogbouwflat te verklaren. Maar het tekent wel dat de tijd toen bij de gemeentelijke diensten rijp was voor hoogbouw in een ring rond het stadscentrum.

De Haagse stedenbouwkundige diensten lijken soms wel geobsedeerd te zijn geweest door het feit dat ze alleen in het westen grond hadden (annexaties zoals Kijkduin en Loosduinen), maar eigenlijk richting het noorden (Scheveningen, een belangrijke haven) en het westen (Leiden, Randstad, Rijswijk, Voorburg, Pijnacker) wilden bouwen¹¹.

Incident

Op de hoek van de Laan van Meerdervoort en de Conradkade heeft vanaf het begin van de twintigste eeuw een hoekhuis gestaan. In 1959 werd deze woning gesloopt voor de bouw van de Panoramafat. Rond 1900 was het huis eigendom van de Haagse boekverkoper G.C. Visser. In het interbellum wordt het pand in gebruik genomen als hoofdredactie van De Nieuwsgier¹². Deze krant ging in 1929 op in De Nieuwsbron. Dit dagblad bestaat al geruime tijd niet meer. In 1960 werd begonnen met de bouw van de Panoramafat.

6 Bulletin met de oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk aan Duitsland aan het gebouw van De Nieuwsbron op de hoek Laan van Meerdervoort en de Conradkade. De plek waar nu de Panoramaflat staat.

Het is onduidelijk waarom juist dáár hoogbouw kon verrijzen. In de wijde omgeving is namelijk geen ander hoog gebouw te bekennen. Vanaf de vierde verdieping biedt elk appartement een wijds uitzicht, zodat het woongebouw met recht de Panoramaflat mag worden genoemd.

In de stedenbouwkundige plannen van de gemeente Den Haag staat geen enkele maal een hoogbouw op deze plek geprojecteerd. Ook niet in alternatieve 'hoogbouwplannen' zoals het futuristische Plan 2000 (1946). Victor Freijser, samensteller van *Het veranderende stadsbeeld van Den Haag* noemt de Panoramaflat een 'incident' in de structuur van de stad. Wel is er voor dezelfde plek door Jan Wils een hoogbouwontwerp gemaakt voor een 'Torenhuis' (1928). Dit ontwerp met op de begane grond bedrijfsruimte waarboven 11 lagen met appartementen is niet uitgevoerd¹³.

7 Ontwerp voor een 'Torenhuis' door Jan Wils (1928).

Freijser vermoedt op grond van het ontwerp van het 'Torenhuis', dat er 'oude rechten' voor hoogbouw lagen waar men na de oorlog op voortborduurde. De eigenaar van de grond maakte eind jaren vijftig vermoedelijk een deal met de gemeente. Dit is waarschijnlijk te vinden in het archief van Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting dat zich in het Haags gemeentearchief bevindt.

Incident of niet, het is vanuit stedenbouwkundig oogpunt niet onlogisch op de hoek Conradkade Laan van Meerdervoort een accent te plaatsen. De toren ligt immers in het verlengde van het Afvoerkanaal en staat op een punt waar de Laan van Meerdervoort een knik maakt. Uit de richtingen van Scheveningen en de binnenstad komend vormt de Panoramaflat een baken.

8 Het Cornerhouse uit 1930, een ander accent op de Laan van Meerdervoort, juni 1978.

In een ander opzicht is de flat dat ook. In de 40 jaar dat de Panoramaflat bestaat is de omgeving compleet veranderd (qua verkeer, water, bebouwing), maar de flat blijft als rots in de branding beeldbepalend voor dat stukje Laan van Meerdervoort.

weerstand

De Panoramaflat moet met zijn 14 bouwlagen (12 lagen boven op 1 laag winkelruimte met tussenlaag) in 1962 een van de hoogste gebouwen in Den Haag zijn geweest. Dat gaat meestal niet zonder slag of stoot. Waarom is er gekozen voor een woonfunctie en niet voor kantoren? Had iemand met gezag, connecties en geld er belang bij om op die plek appartementen met uitzicht te bouwen? Waren het in 1962 dure appartementen? Brachten ze hun geld op? Ondervond de Panoramaflat in de planning, de bouw, enz. weerstand?

Bouwtechnische achtergrond en Projectbeschrijving Panoramaflat

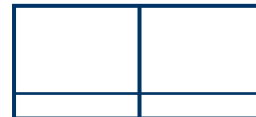
De Panoramaflat vertoont de uiterlijke kenmerken van een stroming in de architectuur die bekend staat als het zogenaamde functionalisme. Zoals het hoort bij puur functionalistische gebouwen heeft de Panoramaflat een witte gevel, een plat dak, heeft het langwerpige stalen strookramen en een enigszins flexibele plattegrond met in ieder appartement een enkele schuifwand. Onderstaande uiteenzetting van de bouwtechnische achtergrond en de projectbeschrijving maakt onder meer duidelijk waar de raakvlakken met het functionalisme zich bevinden.

De Panoramaflat bestaat duidelijk uit 2 verschillende gedeelten, zijnde 36 woningen in de hoogbouw en een winkel in de laagbouw. De onderkant van de hoogbouw, bestaande uit 12 woonlagen, begint op ruim 7 meter boven maaiveld. Deze hele bovenbouw wordt gedragen door 12 pilotis waartussen en omheen, conform de Nederlandse logica van zuinig omgaan met ruimte en geld, een winkelruimte is gebouwd¹⁴ met een onafhankelijke, stalen, draagstructuur. Tussen het dak van de winkel en de onderkant van de bovenbouw is meer dan 2.5 meter ruimte, zodat visueel de twee volumes duidelijk zijn losgekoppeld. In deze ruimte tussen de 12 kolommen zijn kantoren opgenomen die bij de winkel horen.

9 Panoramaflat in aanbouw gezien vanaf de Suezkade, augustus 1961.

Op de pilotis ligt een orthogonaal raster van 700mm hoge betonnen balken waarop de draagstructuur van de woontoren is gebouwd in gestort* in gewapend beton. Vanaf

dat niveau dragen 12 inpandige betonnen kolommen van verschillende afmetingen en 8 inpandige betonnen schijven van verschillende lengten de 12 verdiepingen. Deze schijven vormen veelal de woningscheidende wanden of de scheiding met de liftschacht, in beide orthogonale richtingen. In de korte gevels zijn aan beide zijden 3 kolommen opgenomen in de lijn van de inpandige kolommen.

Het betonnen frame van kolommen van veelal 250mm* dikte is ter hoogte van de bovenbouw opgedeeld in 6 traveeën met verschillende maten. Op beide koppen zijn deze 4050mm*, waar zich in alle gevallen de woonkamers bevinden en de binnenste vier zijn smaller, namelijk 3000mm*, met daarin altijd de slaapkamers of de keuken en inwendig de lift, de trap, de gang bergingskasten of de natte ruimten. De wanden tussen de onderlinge kamers van een woning zijn in een drijfsteen* klamp* van 70mm* gemetseld met aan beide* zijden wit* pleisterwerk*.

De toegepaste betonskelet constructie van gewapend beton heeft onder andere tot gevolg dat de gevels en de muren van het flatgebouw geen dragende functie vervullen. Een waarschijnlijk doelbewust gekozen oplossing, waardoor een maximale toetreding van daglicht en zuurstof wordt bewerkstelligd door het veelvuldig kunnen toepassen van stalen kozijnen. Zaanstra was zich bij de panoramaflat duidelijk bewust van de vormgevingsmogelijkheden die nieuwe bouwwijzen zoals betongietbouw boden.

De zorgvuldig teruggelegde slanke stalen raamkozijnen ten opzichte van de borstweringen en de "lijst" zijn belangrijk voor het uiterlijk van de Panoramaflat. Zo ontstaat het effect dat je "raamstroken" ziet. Het zogenaamde hoekstaal is met stopverf ingezet. De in de Panoramaflat gebruikte stalen kozijnen werden in Nederland veel toegepast in de periode 1930 tot 1965. Staal was het antwoord op de houtschaarste en het snelle verouderingsproces van houten kozijnen. Stalen gevelelementen waren exclusief en werden voornamelijk toegepast bij de grotere, vaak onder architectuur gebouwde, woningen buiten de stadscentra. De ranke vormgeving van staal bepaalt vaak het speciale karakter aan de woning. Op dit moment zijn er nog maar enkele tienduizenden particuliere woningen met stalen kozijnen in Nederland.

Constructie Panoramaflat door Van Eck

- Fundering flat heeft een dikte van 110 cm. Bij het verhardingsproces bestond de angst voor trillingen van de tram die dit proces kunnen verstoren;
- Van Eck had een bureau aan de Suezkade no. 61;
- Eerste maanden na oplevering had De La Rambalje angst voor stormen;
- alle berekeningen gingen s'nachts door zijn hoofd heen;
- Er is bij de bouw geen kraan gebruikt want die waren nog niet zo hoog in die tijd;
- Stijve torso in gebouw loopt niet tot begane grond door;
- Alle beton zoals aanwezig in het gebouw is gestort: geen prefab;
- De tussenvloeren bestaan uit:
 - 10 cm beton;
 - daar bovenop houten (spijker) ribben met een rubberen laag van 1 cm (vermindering contactgeluid);
 - houten vloerdelen/ ruwe houten vloer
 - Alles met een druk van 270 kg per m² → nu is 400 kg per m² normaal voor woningscheiding;
- Voor Bob de la Rambalje was de Panoramaflat zijn eerste opdracht: werd door zijn baas in het diepe gegooid en had bovendien ook geen voorbeeld;

- Beton is ter plekke gemaakt op de bouwplaats (behalve funderingsplaat van 110cm)
- Vugro grondmechanica in Delft heeft metingen verricht of de grond de zwaarte van het gebouw kon dragen;
- Wapeningsstaven in de funderingsvloer zijn soms 30 mm dik waar 18 mm normaal is;
- Vanaf het begin (1962) heeft P.J. de Gruijter in het gebouw op de begane grond zijn winkel gehad;
- Aluminium was/ is in die tijd duurder/ kostbaarder dan staal;
- Betrokken projectleider (namens Van Eck?) was de heer Van der Vorst;
- De La Rambalje is in '57 begonnen bij Van Eck: in 1959 is hij begonnen met de eerste constructietekeningen: Panoramaflat was eerste hoogbouw voor De La Rambalje;

Robert-Jan de la Rambalje
 Domburglaan 34
 2554 AR Den Haag
 070-3251093

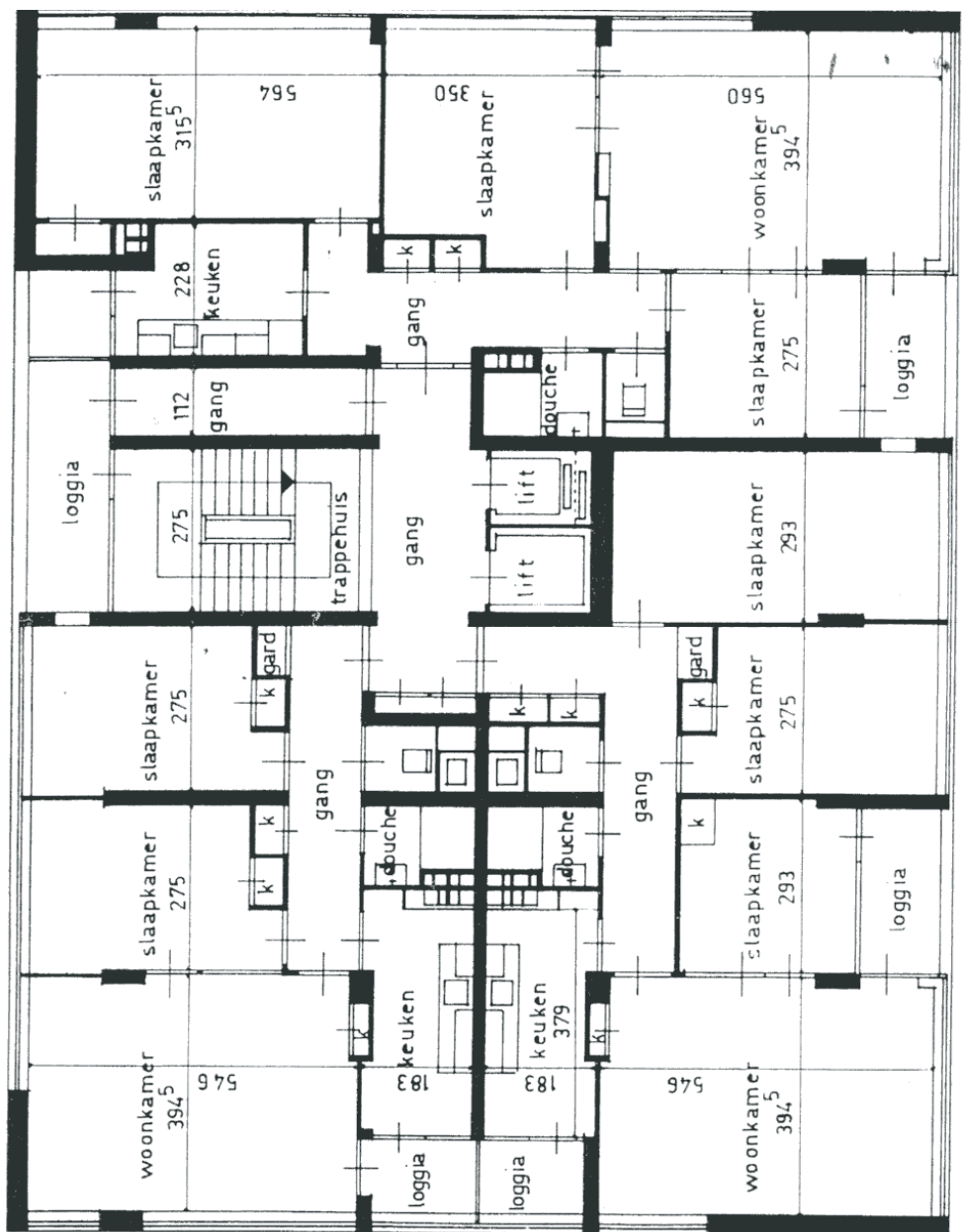
10 Panoramaflat vlak voor oplevering gezien vanaf de brug over het verversingskanaal op de Laan van Meerdervoort, 1962.

Tussen de balkenstructuur aan de onderkant van de hoogbouw is steengaas gespannen* die is bepleisterd. Op de betonnen onderlaag is een verblendsteen gemetseld tot aan de top. De witte geglazuurde laag op de gevelsteen is na 35 jaar van de gevel verwijderd* omdat er vocht achter is gekomen die de laag heeft weggedrukt. Het verwijderen van de geglazuurde laag is een ingrijpend proces geweest en de toplaag van de bakstenen is nadien dekkend wit geschilderd. Om de kopse kanten van de betonnen kolommen/schijven in de gevel is een staalplaat gevouwen en ook wit geschilderd. De buitenspouw bestaat uit deze steens verblendsteen, waarvan, hoe merkwaardig ook, de binnenkant van het spouwblad waterdicht is gepleisterd. De spouw is 70mm en het binnensvouwblad bestaat uit een 80mm drijfsteen met daarop pleisterwerk. Om de betonnen elementen in de

buitengevel (vloer/kolom) is 25mm houtwolcement isolatieplaat gezet om de koudebruggen enigszins op te vangen.

Hoewel de 12 maal gerepeteerde woonplattegrond symmetrisch lijkt, vormen de 3 woningen van verschillende grootte per verdieping toch een spel rond een inpandig gelegen gang met 2 liften en een trap met bordes achter een loggia aan de buitengevel. Aan alle vier de zijden bevinden zich lange stroken stalen kozijnen met voor de 2 grootste appartementen een grote en een kleine loggia, tevens met stalen hekwerken en glas in de borstwering, op het zuiden en het westen. Het kleinste appartement, met 2 in plaats van 3 slaapkamers is op het noordoosten gesitueerd en ontvangt een avondzon op een noordwest georiënteerde kleine loggia van 1,5 bij 1 meter.

hoogbouw conradkade den haag 1961

Geluidsoverlast was voor Zanstra een bijzonder onderwerp. In een publicatie in het tijdschrift *Bouw* getiteld "Stedenbouw en stilte" wijst hij in 1961 op het toenemende aantal televisietoestellen en de daarmee samenhangende geluidshinder. Hij bepleit daarom woonvertrekken niet naast elkaar te leggen. Ook adviseert hij in dat artikel langs wegen met intensief verkeer woongebouwen niet dwars op deze wegen te bouwen, maar evenwijdig opdat de helft van de vertrekken van het verkeer af gericht is¹⁵.

De originele binnendeuren bestaan uit houten* kozijnen en houten paneeldeuren* van 45mm* met een stalen deurkruk* (zie foto). De vloeren zijn van cusseveller* elementen met in alle verblijfruimten* van eiken*-hout (parket). Daartussen zijn alle leidingen opgenomen*. De vloeren in de doucheruimte en de centrale, algemene gang zijn van granito. De entreehal en de trappen van leisteen, de bordessen en de vloeren van de loggia's zijn van prefab beton.

12 Interieur van een appartement met panoramazicht op zuidwesten

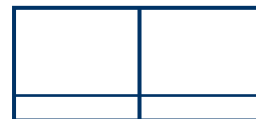
13 Interieur appartement met schuifwand en met op de achtergrond de betegelde loggia.

Het interieur van de appartementen laat een functionele impressie achter. De schuif- of vouwwand, als afscheiding tussen de woon- en slaapkamer, maakt een flexibele plattegrond mogelijk. De loggia's zijn bezet met tegelwerk dat een immateriële indruk geeft. Alle gevelramen net als de toegangsdeuren tot de loggia's zijn van staal. Het staal is geschilderd in de kleur zwartblauw of staalblauw (RAL 5011). De voordeur van de appartementen is gemaakt van blank Limba. De schakelaars en de stopcontacten zijn van inbouw wit bakeliet.

14 Originele keukenbetimmering van het fabriek Bruynzeel, type Monta-Z.

De keukenbetimmering is van het fabriek Bruynzeel, type Monta-Z en heeft opaalwitte gespotten deuren en ladevoorstukken. De stijlen en zijkanten zijn van

buiten opaalwit en de binnenkant van de kasten zijn van blank gelakt hout. De aanrechtbladen zijn van een steenachtig materiaal waarschijnlijk Ocron en Ocriet, met een enkele gootsteenbak. De keuken bestaat uit aanrechtkasten, een wandkast, hoge kasten en het blank beuken pannerek onder de gootsteenbak. De halfronde metalen handgreep is typisch voor de Monta-Z. De keukens van de verschillende appartementen zijn mogelijk bewust relatief klein gehouden naar het ontwerp van de ideale compacte keukens van de Vereniging van Werkende Huisvrouwen.

In het interieur van de appartementen zijn alle betonnen kolommen in het zicht gehouden. De zakelijkheid van de architectuur die kraakhelder is zorgt voor een gebouw dat niets verhuult, maar is dat wat het is.

Opvallend zijn verder de kozijnen (vluchtramen) die zijn geplaatst in de slaapkamers van de appartementen en die 'uitkijken' op de loggia's of de woonkamer van het naburige appartement.

Omdat de plattegronden van bovengelegen woningen identiek zijn, zijn er drie leidingschachten in de plattegrond te vinden, aangrenzend aan toilet, douche en keuken geplaatst. Daardoor zijn er nauwelijks horizontale water en gasleidingen toegepast. De stalen leden*-radiatoren voor de grote glasoppervlakten zijn ook per radiator met boven- en onderburen doorgesloten*. De CV was oorspronkelijk in de kelder geplaatst. De ventilatie van de woningen geschiedt door permanente afzuiging* in de douche, keuken en toilet, daarbij komt verse lucht binnen door de kieren in de gevel.

Het bruine* tegelwerk (100mmx100mm) aan de binnenzijde van de loggia's begint na 40 jaar los te zitten. De ramen zijn van 35mm* stalen stoeltjesprofielen* (zie tekening), met de raamverdeling horizontaal in een halve travee en verticaal in een smalle strook beneden (ca 300mm hoog*) en een groot raam van 1200mm* hoog. Ook de buitendeuren naar de loggia's zijn van 35mm* stoeltjes profiel (zie tekening) met karakteristieke deurkrukken (zie foto). De stalen kozijnen zijn verankerd in het metselwerk. De dorpels onder de stalen ramen zijn van het materiaal gres. De buitengevel heeft een (door 1 meter h.o.h. open stootvoeg*) geventileerde spouw*. De vensterbank is van natuursteen. Boven het stalen raam is tussen de gevelsteen en de betonnen vloer een waterholletje opgenomen* en de naad tussen het stalen raam en het beton is dicht gekit.

In de dakopbouw in het centrum van het dak van de 14^e verdieping bevindt zich de liftmachinekamer die is opgebouwd in dezelfde steen als de gevel. De opbouw is binnen te komen door een stalen* steektrap vanaf het bordes van het trappenhuis. Aan twee zijden van dit vierkante volume zijn symmetrisch 2 karakteristieke, langwerpige 'schoorstenen' geplaatst, met afrondingen aan beide korte zijden. De twee volumes zijn in een geschilderde sierbeton die hoger zijn dan de liftmachinekamer. Hierin bevinden zich de uitmondingen van de ventilatieschachten* en de toegang tot de liftmachinekamer.

15 Panoramaflat gezien vanaf de Suezkade in het jaar na oplevering, 1963.

De centrale entreehal tot de appartementen is ruim opgezet en in zijn geheel betegeld met mozaïek en is voorzien van een hardhouten plafond. De hal bevat de toegang tot de twee liften die naar de appartementen voeren.

Naast het architectenbureau van Zanstra en het bouwbedrijf van B. Meijer waren de volgende ondernemingen betrokken bij de bouw van de Panoramaflat:

Glashandel Van der Vlugt, Den Haag

Constructiebureau A. van Eck, Den Haag

Loodgietersbedrijf P.H. Frauenfelder, Den Haag

Levensbeschrijving Piet Zanstra

Piet Zanstra is geboren op 7 augustus 1905 in Leeuwarden. Na zijn opleiding tot waterbouwkundige aan de H.T.S. te Leeuwarden ging Zanstra naar Amsterdam waar hij vanaf 1925 werkte als opzichter-tekenaar bij de architect D. (Dick) Greiner. Van 1928 tot 1931 was Zanstra als assistent van W.M. Dudok betrokken bij de bouw van de Bijenkorf in Rotterdam. Na voltooiing van dit gebouw ging hij voor Dudok naar Parijs waar J.P. Kloos projectleider van het Collège Néerlandais in de Cité Universitaire was. Zanstra assisteerde Kloos bij de ontwerpen van de interieurs van

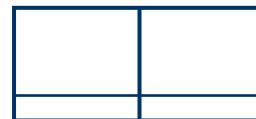
het Nederlandse paviljoen. Na zijn verblijf in de Franse hoofdstad keerde Zanstra in 1932 terug naar Nederland.

16 Piet Zanstra op latere leeftijd.

In 1932 vestigde Piet Zanstra samen met J. (Jan) H. L. Giesen (1903-1980) en K. (Karel) L. Sijmons (1908-1989) het Amsterdamse architectenbureau Zanstra, Giesen en Sijmons. Bij de oprichting van het bureau was Zanstra met zijn ervaring als architect de sleutelfiguur. Zanstra associeerde zich met Jan Giesen die veel connecties had. Giesen nam uitsluitend de taak als manager op zich wat inhield dat hij moest proberen om de ontwerpen van het bureau aan de man te brengen. Karel Sijmons trad korte tijd later, maar nog wel in hetzelfde jaar 1932, tot de associatie toe (Van Stralen: 19).

Het fameuze complex atelierwoningen van Zanstra, Giesen en Sijmons uit 1934 aan de Zomerdijkstraat (nummers 16-30) in Amsterdam, is een sleutelwerk in de Nederlandse architectuur van de jaren dertig. Het was voor de drie hun eerste grote opdracht en bezorgde hen ook direct (internationale) bekendheid. Het gebouw vormde het eerste complex atelierwoningen dat in Nederland werd gebouwd en mede door de toepassing van een staalskelet was het zijn tijd ver vooruit. Ook voor de hoek van de Zwolsestraat en de Harstenhoekweg in Den Haag hebben Zanstra, Giesen en Sijmons atelierwoningen ontworpen. Dit ontwerp is echter nooit uitgevoerd (Buurman ??).

17 Atelierwoningen aan de Zomerdijkstraat 16-30 Amsterdam, voltooid in 1934.

De samenwerking tussen Zanstra, Giesen en Sijmons duurde tot 1954. Vanaf 1954 zette Zanstra zijn werkzaamheden voort vanuit zijn eigen architectenbureau in Amsterdam. Al tijdens de samenwerking met Jan Giesen en Karel Sijmons kreeg Zanstra van het Haagse bouwbedrijf B. (Bertus) Meijer een aantal opdrachten in Den Haag. Van de gemeente Den Haag kregen Zanstra en Meijer fraaie stukken bouwgrond aangeboden. In 1964 kwam Ir. H. (Hans) Spruijt bij het architectenbureau van Zanstra werken. Op verzoek van Zanstra zette Spruijt in 1965 het kantoor van het bureau in Den Haag op. In totaal heeft Zanstra na de oorlog meer dan vierduizend woningen in Den Haag ontworpen, altijd in opdracht van het bouwbedrijf van Meijer.

18 Burgemeester mr. H.A.M.T. Kolfshoten overhandigt in het gemeentemuseum de Dr. H.P. Berlageprijs 1960 aan Piet Zanstra op 22 september 1961.

In 1961 ontvangt Zanstra de Dr. H.P. Berlageprijs¹⁶ 1960 voor het in 1956 totstandgekomen flatgebouw aan de Haagse Segbroeklaan nummers 508 t/m 614. Net als in Zanstra's overige werk worden vooral de verfijnde detaillering en materialen- en kleurenkeuze door de jury gewaardeerd. Eigenschappen die het werk van Zanstra zeer herkenbaar maken. Bovendien roemt de jury Zanstra vanwege het feit dat hij in verschillende woningcomplexen en flatgebouwen er blijk van heeft gegeven de architectonische sfeer van het woongebouw in Den Haag op uitstekende wijze aan te voelen¹⁷.

Piet Zanstra huwt in 1964 met de internationaal bekende kunstenares Margot Zanstra (1919). Margot Zanstra was balletdanseres en choreografe bij het Nationaal Ballet en is nog steeds beeldend kunstenaar (o.a. sculptuur Turbulentie bij de faculteit Natuurkunde Technische Universiteit Eindhoven). Ook heeft zij geregeld meegedaan aan brainstorm sessies in het architectenbureau van Zanstra.

Vanaf 1965 was Zanstra geassocieerd met A.W. Gmelig Meyling. In 1967 sloot P.J. de Clerq Zubli zich bij Zanstra en Gmelig Meyling aan. Vanaf 1974 heette het Bureau Zanstra, De Clerq Zubli, Lammertsma en Partners, Architecten BV. In 1975 veranderde de naam in ZZOP (Zanstra, De Clerq Zubli, Van den Oever en Partners).

Op 1 april 1977 werd het kantoor van het bureau in Den Haag gesloten. De werkzaamheden werden voortgezet vanuit het hoofdkantoor in Amstelveen.

Piet Zanstra nam in 1980 afscheid van zijn architectenbureau. Vanaf 1980 legt Zanstra zich toe op de schilderkunst. Hij is een actief lid gebleven van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA).

Sinds het vertrek van Van den Oever in 1991 veranderde de naam van het bureau van ZZOP in ZZ+P. Sinds 2002 is de naam van het bureau opnieuw gewijzigd. Ditmaal in ZZDP door de associatie met Joris Deur Architecten. ZZDP telt vandaag de dag circa zestig medewerkers en behoort tot de gevestigde bureaus in Nederland. ZZDP bouwde in de jaren negentig o.a. het Nissan Center (Steel Award) en de Rembrandttoren in Amsterdam. ZZDP wordt nu geleid door P.J. De Clerq Zubli.

Piet Zanstra is op 97-jarige leeftijd overleden op 23 mei 2003.

Architectonische invloeden

Zoals reeds meerdere malen aangehaald vertoont de Panoramafat, zowel inwendig als ook uitwendig, de uiterlijke kenmerken van een stroming in de architectuur die bekend staat als het zogenaamde functionalisme.

Nieuwe Bouwen

Het functionalisme of nieuwe zakelijkheid is een architectonische stroming die eind jaren twintig en in de jaren dertig van de 20^e eeuw in Nederland onder andere gevolg kreeg door de architecten van het *Nieuwe Bouwen*. Zanstra is in 1930 vijfentwintig jaar en ondergaat deze architectuuropvatting als jonge beginnende architect dus heel bewust. Het Nieuwe Bouwen maakte deel uit van een internationale vernieuwingsbeweging, bekend geworden als de International Style. De architecten van het Nieuwe Bouwen (in Nederland ook wel de eerste generatie Modernen) hadden een groot geloof in de verworvenheden van de moderne tijd. De moderne techniek zou het mogelijk maken efficiënte en hygiënisch verantwoorde woningen, scholen, fabrieken en kantoren te bouwen. De architecten streefden naar verbetering van woningen en wooncultuur en verhoging van het woongenot. De ontwerper mocht zich in zijn werk niet laten leiden door een verlangen naar monumentaliteit, maar uitsluitend door eisen van doelmatigheid. '*Functionaliteit is een voorwaarde voor schoonheid*'. Uitgangspunt was de functie van het gebouw; grondige analyse van de ontwerpdracht en de daaruit voortvloeiende keuze van destijds nieuwe bouwmaterialen (gewapend beton, geprefabriceerde panelen en staal) leverde als het ware vanzelf de juiste vorm op. Anders gezegd, ze onderzochten in hun gebouwen de technische mogelijkheden van wat ze beschouwden als de materialen van de

toekomst: gewapend beton, staal en glas. De architecten van het Nieuwe Bouwen verzetten zich sterk tegen het gebruik van ornamenten; verantwoord materiaalgebruik en goede bruikbaarheid van gebouwen was voor hen essentieel en tevens een vorm van schoonheid.

De ruimte (met doelmatige indeling van de plattegronden, adequate voorzieningen en optimale bezonning) was veruit het belangrijkste. De wanden mochten slechts een ruimtevormende functie hebben; geen enkele wand mocht zoveel nadruk krijgen dat die als gevel zou gaan werken. Bovendien verviel door skeletbouw in gewapend beton en staal de dragende functie van de wand wat huiddunne wanden mogelijk maakte. Het gebruik van stalen raamprofielen maakte een "open" en doorzichtige opbouw van de gevels mogelijk. Door gebruik van grote ramen met veel glas kon lucht gemakkelijk toetreden en kon veel licht naar binnen vallen. Bij woningbouw werd verbetering van de woning (met als gevolg verhoging van de woonkwaliteit) het hoogste doel. De ontwerpers verzetten zich tegen het traditionele, gesloten bouwblok en kozen voor open bebouwing in strokenbouw. Zo werden ook volkshuisvesting en stedenbouw belangrijke opgaven voor de aanhangers van het Nieuwe Bouwen. Het *Algemeen Uitbreidings Plan (AUP)* van Amsterdam uit 1935 is mede bepaald door het (stedenbouwkundige) denken van het Nieuwe Bouwen.

Het Nieuwe Bouwen in Nederland werd bepleit door architecten die lid waren van de in 1920 en 1927 opgerichte verenigingen "Opbouw" en "De 8". De 8 (Amsterdam) en Opbouw (Rotterdam) waren opgericht als discussieclubs voor architecten en stedenbouwers die de idealen van het Nieuwe Bouwen onderschreven. Tot de belangrijkste architecten van deze stroming behoorden onder anderen J.J.P. Oud (1890-1963), J. Duiker (1890-1935), B. Bijvoet (1889-1979), G.T. Rietveld (1888-1964), J.A. Brinkman (1902-1949), L.C. van der Vlugt (1894-1936), W. van Tijen (1894-1974), J. B. van Loghem (1881-1940), M. Stam (1899-1986) en B. Merkelbach (1901-1961). Vanaf 1932 publiceerden zij hun ideeën in het tijdschrift *De 8 en Opbouw*. Op internationaal niveau onderhielden zij vanaf 1928 contacten met architecten en stedenbouwkundigen binnen de zogenoemde CIAM-congressen (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne).

Groep '32

De tweede generatie Modernen waar Zanstra toe behoorde, bleek vooral het kunstzinnige aspect van de architectuur in ere te willen herstellen. Het waren vooral jonge architecten, vrijwel allen geboren in het eerste decennium van de 20e eeuw en gestart met hun werkzaamheden aan het eind van de jaren twintig, die zich al enige tijd moeilijk konden vinden in de in hun ogen bezadigdheid van de algemene Amsterdamse architectenvereniging, *Architectura et Amicitiae*. In 1932 splitsten zij zich in Amsterdam onder leiding van A. Staal af tot de Groep '32. Tot de Groep '32 behoorden naast Staal onder andere Zanstra, Giesen en Sijmons, S. van Ravesteyn, A. Boeken, A. Komter en S. van Woerden. Hoewel de Groep '32 in het begin dicht aanleunde tegen de opvattingen zoals die werden uitgedragen door De 8, was Staal van mening dat de 'echte' functionaristen van die tijd (de eerste generatie Modernen of Nieuwe Bouwers) het bouwen te wetenschappelijk benaderden, waarbij functionele aspecten het enige criterium zijn en esthetische argumenten geen rol spelen. Gebouwen hadden volgens hem weer 'sex-appeal' nodig. De 'stroming' Groep '32 wordt ook wel een reactie op het ornamentloze, dogmatische functionalisme van de Nieuwe Bouwers genoemd. Zij noemden zichzelf de traditionele functionaristen en lieten zich inspireren door de bouwkunst uit het verleden, met name de Nederlandse classicistische Barok. Daarbij dienden de denkbeelden en het werk van Le Corbusier en de klassieke oudheid als voorbeelden. Volgens de leden van de Groep '32 had Le Corbusier al bereikt wat zij zich ten doel hadden gesteld: het Nieuwe Bouwen verheffen tot een nieuwe architectuur, waarin tegelijk functioneel en vormgevend

gebouwd werd. Vanwege de architectuur wordt het Atelierwoningencomplex van Zanstra, Giesen en Sijmons wel het eerste gerealiseerde Corbusiaanse project in Nederland genoemd.

In 1923 verschijnt 'Vers Une Architecture' van Le Corbusier waarin hij in heldere stellingen zijn esthetische theorie uiteenzet. In dit boek is de dualiteit terug te vinden, die ook in zijn architecturaal werk van de jaren twintig zo duidelijk naar voren komt en waar de leden van de Groep '32 zich zo door aangesproken voelden: er is enerzijds de noodzaak om een aantal functionele vereisten op te lossen met empirische vormen, anderzijds het verlangen naar schoonheid, naar bevrediging van zinnen en intellect. Zanstra, Giesen en Sijmons uiten deze combinatie van zakelijke architectuur met kunstzinnige elementen duidelijk in hun Amsterdamse atelierwoningen en hun verdere ontwerpen waarin aan ramen, lampen en trappen ronde en sculpturale vormen werden meegegeven, of door de plaatsing van beelden voor gebouwen. Zanstra meende dat decoraties de nieuw zakelijke architectuur niet in de weg stonden.

Hoewel de Groep '32 en De 8 het in hun opvattingen vaak niet eens waren, deelden ze toch een aantal gezamenlijke uitgangspunten. Hiermee bestond de mogelijkheid van een vruchtbare discussie. Op uitnodiging van Merkelbach sluiten Zanstra, Giesen en Sijmons zich samen met de overige leden van de Groep '32 in 1934 aan bij de discussieclub De 8. Maar midden jaren dertig ontstond toch een conflict tussen beide groepen, mede naar aanleiding van de eigenzinnige (decoratieve) architectuur van S. van Ravesteyn. Hij was van mening, en daarin konden de architecten van Groep '32 zich geheel vinden, dat van het *Nieuwe Bouwen* een *Nieuwe Architectuur* gemaakt moest worden. Het conflict hierover liep in 1938 ondanks verzoeningspogingen zo hoog op, met als inzet een 17^e-eeuws aandoend ontwerp voor het raadhuis van de gemeente Huizen, dat zowel Van Ravesteyn als bijna alle leden van de voormalige Groep '32 hun lidmaatschap besloten op te zeggen van De 8. Zanstra zei hierover: "Voor de oude generatie functionalisten was architectuur een kwestie van ontwerpen van zuivere constructies voor zuivere functies. Wij vonden dat ook de schoonheid van de vorm belangrijk was", en "Form follows function is waar. Maar niet helemaal waar"¹⁸. Aan het eind van de jaren dertig haakte Zanstra dan ook steeds meer aan op de minder zuiver functionalistische tendens om het Modernisme met oude stijlen te mengen (classicisme, Hollandse renaissance). Een richting die meer voldeed aan de (woon) wensen van de mens.

In het latere werk van Zanstra, vanaf het begin van de jaren zestig, weegt het functionalistische of modernistische aspect in zijn ontwerpen weer zwaarder dan de toepassing van traditionele architectonische middelen zoals het gebruik van ornamenten. De Panoramaflat is hier een kenmerkend voorbeeld van. Hij keert in zijn ontwerpen terug naar zijn functionelere ontwerpen uit zijn beginjaren als architect. Het 'classicisme' van vlak voor de oorlog en uit de eerste jaren van de wederopbouw komt in de latere ontwerpen niet terug. De scraffito's, tegeltableaus en beeldhouwwerken uit de beginperiode van de wederopbouw verdwijnen. De ontwerpen vanaf deze tijd laten zich kenmerken door strakke zich herhalende vormen.

De invloed van Le Corbusier

Zoals reeds genoemd, heeft Zanstra zich in zijn werken sterk laten inspireren door vooral het werk van de Zwitserse/ Franse architect Le Corbusier. De Panoramaflat heeft met zijn witgeverfde gevel, strookramen en van de onderbouw losgehouden bovenbouw veel weg van het modernisme van Le Corbusier.

In een speciaal nummer van De 8 en Opbouw uit 1936 noemde Zanstra Le Corbusier 'de grootste hedendaagsche stedenbouwer' en beschouwde zijn werk 'als een der belangrijkste bijdragen voor de wordende cultuurperiode' (Mens: 50). 'Voor ons, jongere architecten, is het onuitputtelijk arsenaal van denkbeelden en vondsten op het gebied van woontechniek, ruimtedistributie, circulatie, constructie, planindeling, proportie en detaillering, dat zijn (Le Corbusier's) plannen bevatten, van oneindig veel meer beteekenis dan alle tot driedimensionale werkelijkheid gestolde middelmatigheid der laatste decennia. Of wij nu zoo absolute voorstanders van hoogbouw zijn als Le Corbusier, of dat wij ook andere bouwwijzen wenschelijk achten voor de uitbreiding van onze steden, (en waarschijnlijk doen wij dat), of wij nu tegenover alle architectonische en stedenbouwkundige problemen hetzelfde standpunt innemen als Le Corbusier, of dat onze opvattingen op verschillende punten uiteenlopen (en waarschijnlijk zal dat het geval zijn), dit verandert niets aan de enorme beteekenis, die zijn werk voor de jonge Nederlandse architectuur heeft en nog zal hebben. Wij Hollanders hebben deze hooge uitingen van den latijnschen geest noodig' (Mens: 51).

Kenmerkend voor de ontwerpen van Le Corbusier is het terugbrengen van het bouwwerk tot zijn meest essentiële vorm (rechthoek, plat vlak, kubus, cilinder). Ook geeft Le Corbusier de voorkeur aan lange horizontale ramen, liefst over de gehele lengte van de gevel.

Le Corbusier heeft een aantal beginselen voor het ontwerpen van gebouwen opgeworpen in zijn zogenaamde vijf leerstellingen die terug te vinden zijn in met name zijn ontwerpen voor woonhuizen en die hij bovendien als de verworvenheden van het modernisme beschouwde:

- De Kolommen of Pilonen waarop het gebouw staat (*pilotis*).
- De Daktuin (*toit-jardin*).
- Het Open Bouwplan: de dragende kolommen staan ver uit elkaar, de tussenmuren hebben geen dragende functie, waardoor een van de constructie onafhankelijke plattegrond mogelijk wordt (*plan libre*).
- De Strookramen van de ene dragende kolom naar de andere (*fenêtre en longueur*).
- De Vrije Gevel: de buitenmuren hebben geen dragende functie, de betonvloeren worden over de dragende kolommen uitgekraagd (*façade libre*).

19 Les Terrasses, Vaucresson, Le Corbusier, 1926. Achterzijde van het huis wat uiterlijke overeenkomsten vertoont met de Panoramaflat.

20 Panoramaflat vanaf de Suezkade, juni 1963.

Met uitzondering van de daktuin zijn alle door Le Corbusier benoemde leerstellingen terug te vinden in de Panoramaflat en voldoet de flat ook aan de vormvereisten van Le Corbusier. Let bijvoorbeeld op de cilindervormige schoorstenen boven op de Panoramaflat. Deze enigszins sculpturale schoorstenen zijn, net als de kenmerkende betonnen luifel boven de entree van veel van zijn gebouwen, overigens opvallend prominent aanwezig is het verdere werk van Zanstra en tekent zijn liefde voor Le Corbusier.

Bovendien was Le Corbusier halverwege de vorige eeuw een voorloper die in hoogbouw de oplossing zag voor volkshuisvesting. De lucht in betekent dat je licht en ruimte terug kan winnen. Ook Zanstra stelde in 1936 al een consequente toepassing van hoogbouw voor (Mens: 50).

Bewoners aan het woord

De Panoramaflat was in de jaren zestig “wonen op stand”. Mede ook vanwege de relatief hoge huren. Ter vergelijking de **gemiddelde huurprijs in 1962 was ..**

De appartementen in de Panoramaflat zijn tot stand gekomen met financiële steun van de overheid. In een beschikking uit 1965 werden de huurprijzen van de woningen als volgt vastgesteld:

Woningen:

218-218c-218f-218j

218m-218p-220-220c

220f-220j-220m-220p

218a-218b-218d-218e- 218g- 218h- 218k-218l

218n-218o-218r-218s-220a-220b-220d-220e

220g-220h-220k-220l-220n-220o-220r-220s

Huurprijzen:

158,30 gulden per maand

181,50 gulden per maand

209,--- gulden per maand

192,50 gulden per maand

220,--- gulden per maand

247,50 gulden per maand

Docomomo en de Panoramaflat

De stichting Docomomo (**Documenteren en Conserveren** van gebouwen en stedenbouwkundige en landschappelijke ensembles van de **Modern Movement** (Moderne Beweging)) onderkent de architectonische waarde van de Panoramaflat.

21 Panoramaflat gezien vanaf de Suezkade, 1 juni 1964.

Samen met onder andere De Volharding aan de Grote Markt van Bujs, de Torengarage van Greve aan de Torenstraat en de Derde Ambachtsschool in Scheveningen en de Nirwanaflat aan de Benoordenhoutseweg, beide van Johannes Duiker, is de Panoramaflat een van de weinige voorbeelden van het functionalistische bouwen in Den Haag. Voltooid in de beginjaren zestig is het daarentegen een jong voorbeeld van het functionalisme.

22 De Nirwanaflat, opgeleverd in 1928, van Johannes Duiker aan de Benoordenhoutseweg in Den Haag is een van de 'hoogtepunten' van het Nieuwe Bouwen.

Docomomo International werd in 1988 in Nederland opgericht en is inmiddels uitgegroeid tot een netwerk van architecten, historici, beleidsmakers en technici met actieve werkgroepen in meer dan 40 landen.

Het doel van Docomomo is het bevorderen van kennis van, en waardering voor het Nieuwe Bouwen in Nederland door middel van het in kaart brengen en aandacht geven aan de erfenis en het gedachtegoed van deze architectuur, landschapsarchitectuur en stedenbouw. Docomomo werkt samen met andere organisaties om de doelen, zoals die geformuleerd zijn in de Eindhoven Statement, na te streven. Tot deze doelen behoren onder meer:

- Het belang van de Moderne Beweging onder de aandacht brengen van de gemeenschap, overheidsinstanties, beroepsgroepen en onderwijsinstellingen die zich bezig houden met de gebouwde omgeving.
- Het werk van de Moderne Beweging in kaart brengen en het stimuleren van documenteren van alle beschikbare informatie, inclusief een compleet register, bouwtekeningen, fotomateriaal, archieven en andere documenten.
- Sloop en vermindering van toonaangevende gebouwen tegenhouden.
- Fondsen werven voor het documenteren en conserveren van het erfgoed van de Moderne Beweging.

Oeuvre Piet Zanstra en eventuele Partners

Den Haag:

- 1957-1960, 'Parkflats Duttendel', Van Alkemadelaan, nummers 792-1174 (1012-1088)
- 1969, Vlaskamp
- Meer en Bosch
- 1954, Sportlaan, nummers 140-468
- 1954, Sportlaan, nummers 962-1148
- 1952-1955 Sportlaan, 606-1244
- 1952-1955, Goudenregenstraat, nummers 311-325 en 308-338
- 1953-1957, Segbroeklaan, nummers 508-614 (616j)
- 1954-1955, Veenendaalkade nummers 7-95
- 1953, Volendamlaan, nummers 2-108
- 1953, Monnikendamplein, nummers 101-127
- 1957, Segbroekhof
- 1962, Saffierhorst
- Diamanthorst
- 1958-1960, Parelmoerhorst, nummers 2-364
- 1958-1960, Barnsteenhorst, nummers 2-446
- 1958-1960, Smaragdhorst, nummers 2-364
- 1968, Ametisthorst
- 1965-1974, Ametisthorst, 11-405
- 1954-1956, Laan van Clingendael nummers 10-162
- 1954-1956, Breitnerlaan, nummers 319-398
- 1970-1976, 'Promenadehotel', Van Stolkweg nummer 1
- Hotel Atlantic
- 1967, Escamplaan, nummers 292-860

- 1968, Castricumplein, Escamplaan, nummers 1-33
- 1968, Purmerendstraat, 273-295
- 1972-1977, Forellendaal, nummers 2-304
- 1965-1974, Het Kleine Loo, nummers 2-6
- Zorgvliet
- Leyweg
- 1966, Isabellaland, nummers 261-433
- 1966, Catherinaland, nummers 2-378 en 21-355
- 1971, Hobbemaplein, nummers 30-31
- 1971, Herman Costerstraat, nummers 11-54
- 1969-1971, Herman Costerstraat, nummer 53 (bibliotheek met woningen)
- 1967-1971, Suzannaland
- 1973-1975, Kijkduinsestraat, nummers 1120-1190
- 1973-1975, Zandvoortselaan, nummers 1-15

Greep uit overig werk:

- 1932-1934 Atelierwoningen, Zomerdijkstraat nummers 16-30, Amsterdam
- 1935 Industripaleis (ontwerp), Amsterdam
- 1935, Raadhuis (ontwerp), Amsterdam
- 1941-42 Hofpleingebouw (ontwerp), Rotterdam
- 1960, Kantoorgebouw Aurora, Stadhouderskade 2, Amsterdam
- 1969 Landbouwcentrum, Tesselschestraat 7, Leeuwarden
- 1974, Burgermeester Tellegenhuis (Maupoleum), Jodenbreestraat, (gesloopt), Amsterdam
- 1974-76 Shell gebouw, Hofplein, Rotterdam
- Nederlands Hervormde kerk De Ark, Slotervaart, Amsterdam

Auteurs en dankwoord

Mic Barendsz is bouwjournalist voor de stichting Bouwen met Staal.

Lucas van Zuijlen is architect en bestuurslid van de stichting Docomomo.

Stef Katwijk is bewoner van de Panoramafat.

Geraadpleegde Literatuur

BACK, de, Aimée (1998), *Groep '32*, Delft, Publicatiebureau Bouwkunde Faculteit Bouwkunde Technische Universiteit Delft.

BOASSON, D., e.a. (1980), *Kijk uit, om je heen: de geschiedenis van de moderne architectuur in Nederland*, Den Haag, Stichting wonen.

BUURMAN, Marlies (1996), Uitgave bij ARCAM tentoonstelling over Zanstra, Amsterdam, ARCAM.

DIENST RUIMTELIJKE EN ECONOMISCHE ONTWIKKELING (1993), *Hoogbouw in het Haagse stadsbeeld*, Den Haag.

DOORN, van, Maarten, (1991), Een verhaal van twee steden. Den Haag tot 1890 in Het veranderende stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990, samenst. Victor Freijser, Zwolle, p. 143-188.

FREIJSER, Victor, e.a. (1987), *Hoog Haags, Geïllustreerde geschiedenis van de Haagse Hoogbouw sinds 1900*, Utrecht, Stichting Matrijs.

FREIJSER, Victor, e.a. (1989), *De Stijl van Jan Wils, Restauratie van de Papaverhof*, Den Haag, VOM-reeks nummer 4.

FREIJSER, Victor, (red.) (2000), *Stad in vorm, De vernieuwing van Den Haag 1985-2000*, Rotterdam, Uitgeverij 010.

HEIJNINGEN, van, Leo. A., Jean-Paul Baeten en Hildegard Blom (1984), *Honderd jaar Haags bouwen*, Den Haag, Dr. H.P. Berlage-Stichting.

MENS, Robert, Bart Lootsma en Jos Bosman (1985), *Le Corbusier en Nederland*, Utrecht, Kwadraat.

MOLEMA, Jan (1996), *The New Movement in the Netherlands 1924-1936*, Rotterdam, Uitgeverij 010.

SLUIJS, van der, F. (1989), *Haagse Stedebouw, mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht, Matrijs.

STRALEN van, Mariëtte (1989), *Atelierwoningen Zomerdijkstraat (1932-1934): Zanstra, Giesen en Sijmons, architecten*, Rotterdam, Uitgeverij 010.

VISSER, T.A.M. en W.J. NIJLAND (2002), *P. Zanstra architect en de wederopbouw in Den Haag*, uitgegeven in eigen beheer.

Herkomst beeldmateriaal

Foto's 1, 3, 5

Eindnoten

- 1 De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) spreekt over de periode 1940-1965 als de periode van de Wederopbouw.
- 2 Goed gedocumenteerd zijn de Atelierwoningen door Mariëtte van Stralen, *Atelierwoningen Zomerdijkstraat (1932-1934): Zanstra, Giesen en Sijmons, architecten*, Rotterdam, Uitgeverij 010.
- 3 Uit: de Docomomo Eindhoven Statement.
- 4 P. Zanstra, *Bouwkundig Weekblad*, 1961, pag. 507.
- 5 Peter Linders en Victor Freijser, *Den Haag in het Fin de Siècle in Het veranderende stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedebouw 1890-1990*, samenst. Victor Freijser, Zwolle, 1991, p. 44.
- 6 Maarten van Doorn, *Een verhaal van twee steden. Den Haag tot 1890 in Het veranderende stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedebouw 1890-1990*, samenst. Victor Freijser, Zwolle, 1991, p. 11
- 7 Peter Linders en Victor Freijser, *Den Haag in het Fin de Siècle in Het veranderende stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedebouw 1890-1990*, samenst. Victor Freijser, Zwolle, 1991, p. 35.
- 8 Oorspronkelijk was het de bedoeling geweest het Station Staatsspoor geen

eind-, maar een tussenstation te laten zijn: de spoorlijn zou naar Scheveningen doorgezet worden. Dit gebeurde niet, de verbinding met Scheveningen werd in eerste instantie door een paardentram onderhouden. Buitenlandse maatschappijen exploiteerden tramlijnen, zowel naar Scheveningen en ook binnen de stad. In 1904 kwam de Haagse Tramweg Maatschappij in Nederlandse handen en werd de elektrische tram geïntroduceerd. In de jaren daarna werd een fijnmazig tramwegstelsel ontworpen, dat goed aansloot op het interlokale vervoer. Het eerste uitbreidingsplan van Lindo (westelijk deel Statenkwartier i.c. 'Bouwplan Zandoord', mb) toont een deel van deze tramverbindingen. Scheveningen was via beide spoorwegstations te bereiken, men kon een noordelijke of een zuidelijke route kiezen (deze kwamen samen op de hoek Conradkade/Laan van Meerdervoort, mb).

- 9 Peter Linders en Victor Freijser, Den Haag in het Fin de Siècle, p. 35.
Michelle Provoost, De Grenzen van de metropool. Den Haag in de jaren 1950-1970 in Het veranderende stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990, samenst. Victor Freijser, Zwolle, 1991, p. 143-188.
- 10 De bodemgesteldheid van Den Haag heeft voor een belangrijk deel het stratenpatroon bepaald. De rechthoekige structuur stamt al uit de vroegste geschiedenis van de stad. Het ontstaan ervan moet gezocht worden in de aanwezigheid van drie strandwallen achter de huidige zeeduinen. Ook de derde strandwal speelt in de geschiedenis van het oude Den Haag geen belangrijke rol, voor de stadsuitbreidingen in de negentiende en twintigste eeuw echter wel degelijk. De Laan van Meerdervoort, Javastraat en de Wassenaarseweg die nu over deze wal lopen, vorme een grens tussen het veengebied waar een deel van de oude stad gebouwd is (tussen de twee strandwallen in) en het jonge duingebied. De grens tussen zand en veen gaf aanleiding tot de nog altijd in Den Haag bestaande, al of niet terechte, mening dat je beter ten noorden dan ten zuiden ('de verkeerde kant van de Laan van Meerdervoort') van deze scheidslijn kunt wonen. Dit oordeel is gestoeld op het idee dat wonen op het droge zand gezonder is dan op het natte veen, een idee waarvoor bij de aanleg van de wijk Duinoord in de jaren '90 van de vorige eeuw reclame werd gemaakt. De mogelijke kopers van de huizen in deze nieuwbouwwijk werden tot in Nederlands Indië bestookt met folders over de gezonde ligging vlak bij zee en op het droge zand. Malaria zou hier geen kans krijgen om toe te slaan, zoals wel het geval
- 11 Maarten van Doorn, Een verhaal van twee steden. Den Haag tot 1890 in Het veranderende stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990, samenst. Victor Freijser, Zwolle, 1991, p. 11
F. van der Sluis, De stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage 1945-1983 in Stedenbouw Nederland: 50 jaar Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen, eindred. F.W. de Jong, Zutphen, 1985, p. 243-254.
Dit is een 'getrouw' en droog verslag geschreven door de hoofd directeur van de Dienst Stadsontwikkeling vanaf 1962. Van der Sluis en Van der Hoff worden door Provoost gezien als de hoofdrolspelers.
- 12 De eerste editie van de Nieuwsgier verschijnt op 19 november 1927. De Laatste op 28 januari 1929 waarna de krant opgaat in de Nieuwsbron die verschijnt tussen 19 januari 1929 en 21 september 1944.
- 13 Uit: *De stijl van Jan Wils*, VOM-reeks, blz. 76.
- 14 De winkelruimte onder de Panoramafat is vanaf de oplevering van de flat in 1962 altijd verhuurd geweest aan grootgrutters en supermarktketens. De meest nostalgische grootgrutter is toch wel P. de Gruyter en Zn. die rond 1965 uitbater was.

- 15** Uit: nieuwsbrief Parkflats Duttendel, jaargang 5, nummer 2.
- 16** De Dr. H.P. Berlageprijs is een Haagse Architectuurprijs.
- 17** Het bestuur van de Dr. H.P. Berlagestichting, Bouwkundig Weekblad, 1961, pag. 505.
- 18** Uit: tekst geschreven door Marlies Buurman op 28 mei 2003 voor Archined vanwege overlijden Piet Zanstra.